

UDK: 336.226 (575.174)

Bahodir TOSHIMOV,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti talabasi
E-mail: btoshimov@gmail.com

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti professori, t.f.d. E.Qobulov taqrizi asosida

XIX ASR O'RTALARI VA XX ASR BOSHLARIDA SURXON VOHASI BEKLIKLARIDA SOLIQ TIZIMI

Аннотация

Ushbu maqolada Surxon vohasi bekliklarida soliq tizimining yuritilishi hamda uning oddiy aholining hayotiga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, bekliklardagi soliq turlari va ularning undirilish tartiblari, miqdorlari hamda amirlik tomonidan tayinlangan soliq yig'uvchilar, mahalliy mulozimlarning aholidan soliq yig'ib olishdagi roli va ularga qarshi mehnatkash aholining turli xil norozilik chiqishlari hamda harakatlari to'g'risida ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, Boysun bekligi, Denov bekligi, Sherobod bekligi, xiroj, zakot, ushr va boshqalar.

СИСТЕМА НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ В БЕКСТВАХ СУРХАНСКОГО ОАЗИСА В СЕРЕДИНЕ XIX И НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье освещается система налогообложения, существовавшая в бекствах Сурханского оазиса, а также ее влияние на жизнь простого населения. Кроме того, приводятся сведения о видах налогов, существовавших в бекствах, и порядке их взимания, размерах, а также о сборщиках налогов, назначаемых эмиром, о роли местных чиновников в сборе налогов с населения и о различных формах протеста и движениях трудящихся против них.

Ключевые слова: Бухарский эмират, Байсунское бекство, Денауское бекство, Шерабадское бекство, хирадж, закят, уshr и другие.

THE TAX SYSTEM IN THE PRINCIPALITIES (BEKLIKS) OF THE SURKHAN OASIS IN THE MID-19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Annotation

This article explores the functioning of the tax system in the principalities (bekliks) of the Surkhan oasis during the mid-19th and early 20th centuries, as well as its impact on the daily life of the local population. It provides an analysis of the various types of taxes levied in these regions, the procedures and amounts for their collection, and the role of tax collectors appointed by the Emirate. Furthermore, the article sheds light on the involvement of local officials in the tax-gathering process and discusses instances of dissatisfaction and resistance expressed by the working population in response to perceived injustices in taxation practices.

Key words: Emirate of Bukhara, Boysun principality, Denov principality, Sherabad principality (beklik), kharaj, zakat, ushr, taxation system, tax resistance.

Kirish. Bizga ma'lumki, XIX asr o'rtalari va XX asr boshlarida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida bir qator qiyinchiliklar yuzaga kelgan. Buning asosiy sabablari to'xtovsiz urushlar, amirlik iqtisodiyotining asosini tashkil etuvchi qishloq xo'jaligidagi inqirozli holatlar, shuningdek, amirlik va bekliklardagi soliq turlarining ortib borishi hamda mavjud soliqlar miqdorining oshirilishi bo'lgan.

Bu davrda Surxon vohasi bekliklarida ham ijtimoiy-iqtisodiy holat ijobiy deya bo'lmaydi. Asosiy sabablardan biri – amirlikda yuzaga kelgan ichki va tashqi muammolarni hal etish uchun oddiy mehnatkash aholi zimmasiga asossiz ravishda yangi soliqlar yuklatilishi va mavjud soliqlarning miqdori oshirilganidir. Bundan tashqari, amirlikdan tayinlangan soliq yig'uvchilar hamda mahalliy ma'murlar o'z bilganicha, o'zboshimchalik bilan ortiqcha soliq yig'ib olishga urinishi ham muhim muammo hisoblangan.

Adabiyotlar tahlili. Surxon vohasining XIX asr o'rtalari va XX asr boshlaridagi soliq tizimini o'rganishda tarixiy manbalar, monografiyalari, tarixchi olimlarning tadqiqot ishlari va ilmiy maqolalariga tayanildi. Xususan, Surxon vohasining ushbu davrdagi tarixini o'rgangan S. Tursunov, E. A. Qobulov, F. Ochilidiev, K. E. Qobilov va boshqa olimlarning izlanishlari muhim manba sifatida xizmat qildi.

Natijalar. Buxoro amirligida 50 ga yaqin soliq va to'lovlar joriy etilgan bo'lib, aholi ularni to'lashga majbur edi. Bu soliq va to'lovlar Sherobod, Denov, Boysun kabi Sharqiy Buxoro bekliklaridan ham yig'ib olingan [1]. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, XX asr boshlarida Buxoro amirligida 86 turdagi soliq mavjud bo'lganligi qayd etiladi [2].

Mazkur soliqlarning ayrimlari to'g'risida ma'lumot beradigan bo'lsak, o'sha davrda Buxoro amirligidagi soliqlar ichida eng ahamiyatli xiroj bo'lgan. Chunki bu soliq xonlikdagi yerlarning katta qismidan olinardi. Xiroj asosan natura (ya'ni mahsulot bilan) tarzida to'lanardi. XIX asrda yirik shaharlar atrofida va ayrim hududlarda xirojning bir qismi pul shaklida yig'ila boshlagan [3]. Bu soliq amlodkor va oqsoqollar ishtirokida hosil pishib yetilgan paytda, hosilga qarab belgilangan. Uning hajmi esa hosilning uchdan bir, to'rtinchi, ayrim hollarda beshdan bir qismi ko'rinishida bo'lgan. Dehqonlar amlodkor uchun o'n botmon yerdan yarim pud kafsan solig'ini, dorug'alar uchun esa kafsan-i dorug'a (hosilning kichik qismi) to'lashgan [5]. Bu soliq 2 usulda olingan: 1. "muazzaf xiroji" yoki "xiroji vazifa" – natura va pul shaklida, yiliga ikki marta: bahor va kuzda yig'ilgan; 2. "muqassama xiroji" – yetishtirilgan hosil hisobidan, yerning holatiga qarab, pul hamda mahsulot shaklida, donning bozor

narxiga muvofiq belgilangan. Soliq miqdori mahalliy hukmdor talabiga asosan belgilanardi.

“Risolayi Xabibiya” asari muallifi Ibodullo ibn Xo’ja Orifi Buxoriy xiroj turlari haqida shunday yozadi: “Xiroj ikki turga bo’linadi: muazzaf va muqassama. Xiroji muazzaf – ma’lum. Xiroji muqassama esa olinadigan hosilning 1/3, 1/4, 1/5 qismini yoki davlat rahbari belgilagan miqdorni tashkil qiladi” [4].

Tadqiqotchilar xiroj miqdori yig’ilgan hosilning 1/5 qismidan 1/10 qismigacha bo’lganligini ko’rsatadilar. L. N. Sobolevning ma’lumotlariga ko’ra, Buxoro amirligida xiroji muazzaf quyidagicha olingan:

1 tanob bug’doy ekiladigan yerdan – 2 tanga yoki 15 funt bug’doy;

1 tanob beda – 2 tanga;

1 tanob mevali bog’ – 12 tanga;

1 tanob uzumzor – 18 tanga [4].

Amirlikdagi soliqlardan yana biri zakot, ya’ni mol-mulkdan olinadigan davlat solig’i edi. U mol-mulk bahosining taxminan 1/40 qismida to’langan. Bunday yig’imlarda mol solig’i, shuningdek savdogarlarning mol sotib olish uchun keltirgan pullari daromad manbai sifatida qaralgan. Shuningdek, savdogar o’z molini bir joydan ikkinchi joyga necha marta olib borgan bo’lsa, har safar zakot to’lashga majbur bo’lgan. Bunday hollarda zakot savdogarlar uchun og’ir yuk bo’lib qolgan, iste’molchilarni tashvishga solgan va soliq yig’uvchilarni boyituvchi o’ziga xos ichki bojga aylanib qolgan [3].

Zakot yig’uvchilarning hisobotiga ko’ra, Buxoro amirligida bir yilda: Denov bekligidan – 75 ming tanga, Sherobod bekligidan – 100 ming tanga zakot yig’ib olingan. 1904-yilga qadar Sharqiy Buxoroda zakotning miqdori tartibga solinmagan edi. 1904-yilga kelib zakot miqdori quyidagicha belgilandi: 5 ta yuk tashuvchi tuyadan – 1 bosh qo’y; 40 ta qo’y yoki echkidan – 1 bosh; 100 tagacha qo’y yoki echkida miqdor o’zgaraydi; 101 tadan 201 tagacha bo’lsa – 2 bosh qo’y yoki echki; undan ko’p bo’lsa – har 100 tasidan 1 bosh olinadi. Bundan tashqari, chorvaning ikkinchi yilgi ko’payishi ham hisobga olingan va qo’shimcha zakot undirilgan [1]. Zakot yig’uvchilar ko’pincha uning miqdorini o’z bilganicha oshirib turishgan. Boqiladigan mollar hisobi har 3–5 yilda amirning alohida ko’rsatmasi asosida o’tkazilgan va o’tgan yillar davomida ko’paygan mollar uchun ham zakot olingan. Bunda mollarning o’lishi yoki yo’qolishi hisobga olinmagan [4].

Bu kabi asosiy soliqlardan tashqari, amirlikda juda ko’plab boshqa soliq turlari ham mavjud bo’lgan. Misol tariqasida quyidagilarni keltirish mumkin: bo’lak – bojxonaga to’lanadigan soliq; boj – savdo-sotiqdagi soliq; barg puli – ipakchilikdan olinadigan soliq; aminona – suvdan foydalanganlik uchun; bozorda sotiladigan mahsulotlar solig’i; boqiya puli – sug’orish inshootlari uchun to’lov; osiyo puli – tegirmonlardan olinadigan soliq; qayiq puli – daryoda qayiq bilan yurganlik uchun; meragan puli – ovchilardan olinadigan soliq; avarizot – favqulodda olinadigan harbiy soliq; qorachilik – qo’riqchi va mirshablar xarajati uchun; maktab puli – ilm olganlik uchun olinadigan soliq. Bu kabi yig’imlarning umumiy soni 60 dan oshgan [1].

Buxoro amirligida XIX asrdan XX asr boshlarigacha soliqlardan tashqari, bekliliklar aholisidan har xil yig’imlar ham undirilgan. Masalan: nikoh shartnomasini rasmiylashtirishda nikohlanuvchilar qoziga nikohona to’lashgan; muhr qo’ygani uchun – muhrona; bolalar o’qishi uchun – maktab puli; qurilish va daraxtzorlar uchun – uskuna puli; chig’ir orqali sug’oriladigan yerdan – chig’ir puli; magistrat kanaldan suv olgani uchun – lobaki puli; ariqlardan suv chiqargani uchun – jo’ya puli; miroblarga – mirobona va h.k. Ushbu yig’imlarning umumiy soni 60 dan oshib ketgan [3].

Amirlikda to’nalishi shart bo’lgan umumiy soliqlardan tashqari, har bir beklilikda qo’shimcha to’lovlar ham joriy etilgan. Har bir bek bu soliqlarni o’z bilganicha belgilagan. Soliq yig’uvchilar esa Buxoro hukumati tomonidan tasdiqlanmagan to’lov va majburiyatlarni ham aholidan talab qilishgan. Mansabdor shaxslar ko’pincha boylik orttirish maqsadida mansablaridan foydalanib, belgilangan miqdordan ikki barobar ko’p soliq yig’ib olishgan. Ma’lumotlarga ko’ra, Denov, Sherobod, Boysun va boshqa bekliliklarda bunday holatlarni ko’plab uchratish mumkin [1].

Denov va Sherobod bekliliklarida XIX asrning 80-yillarida soliq turlari qushbegi hujjatlarida alohida belgilangan bo’lsa-da, beklar ular asosida o’zgartirishlar kiritgan. Masalan: bog’ solig’i, meva solig’i – 1 tanob yer uchun 18 tanga deb belgilangan bo’lsa-da, Sherobod tumanida: 1 tanob bog’ va chorbog’dan – 13 tanga, 1 tanob bedadan – 6 tanga, 1 tanob poliz mahsulotlaridan – 12 tanga. Ammo amlokдорlar bu miqdorlarga amal qilmasdan: 1 tanob bog’dan – 26 tanga, 1 tanob bedadan – 12 tanga soliq olganlar. Bundan tashqari, so’yish puli: 1 qo’y – 20 tanga, 2 echki – 28 tanga qilib belgilangan [6].

Yuqoridagi ma’lumotlarga asoslanib aytish mumkinki, mamlakatdagi barcha iqtisodiy og’irliklar oddiy mehnatkash omma zimmasiga yuklangan edi. Ba’zi adolatli din peshvolari xalqni o’zboshimchalikdan himoya qilishga uringan. Jumladan: Denov qozisi mulla Mir Imomiddin soliq yig’uvchilarning o’zboshimchaliklarini Buxoro amiriga ma’lum qiladi va ularni tartibga solishni so’rab shikoyat xati yo’llaydi. Sherobod bekligida yashovchi dehqonlarning ham rais mulla Mansurbek ustidan amirga yozgan shikoyati mavjud. Unda quyidagilar ko’rsatilgan: rais hunarmandlardan kuniga ortiqcha 1 tanga soliq olayotgani; oldi-sotdi hujjatlari va muhr uchun qozining so’raydigan miqdoridan ortig’ini so’rayotgani; maktab pulini belgilanganidan ko’proq – oyiga 20 tanga olayotgani aytilgan [1].

1885-yil 10-oktabrda Buxoro amiri nomiga Sherobod bekligida bek va amaldorlarning xalqqa o’tkazayotgan zulmi, soliqning haddan tashqari ko’pligi haqida arznoma topshirildi. Amir bu arznomaga javob bermagach, 1886-yil boshida dehqonlar soliq to’lashdan bosh tortdilar. Ularga qishloqlardagi o’rta va quyi amaldorlar ham qo’shildi. Dehqonlar yerlarini tashlab ketishga majbur bo’ldilar [4]. Oldingi shikoyatlardan hech qanday natija bo’lmagach, 1885-yil 31-oktabrda dehqonlar o’zlarining ishonchli vakillarini najot izlab amir huzuriga yubordilar. Ular soliq tizimini tartibga solishni so’rashdi. Biroq bu safar ham amir shikoyatni ko’rib chiqish o’rniga ularni Qarshi shahridagi zindonga tashlashni buyurdi. Ariza va shikoyatlarning ko’pligi Buxoro amirini xavotirga solganligi sababli, u shikoyatlarni tekshirish uchun Buxorodan mulla Sharof Miroxo’rni Sherobodga yuboradi va undan taftish o’tkazishni talab qiladi. O’tkazilgan taftish natijasida aniqlanishicha, soliq yig’uvchilar va amlokдорlar shariat qonunlarini qo’pol ravishda buzgan. Soliq yig’uvchilar belgilangan miqdordan 10 foiz ko’proq soliq yig’ishgan [1].

XIX asr ikkinchi yarmiga kelib, aholining kayfiyati keskin o’zgara boshladi, qo’zg’olonlar muqarrar bo’lib qoldi. Shunday qo’zg’olonlardan biriga denovlik Ernazar Polvon boshchilik qiladi. Bu qo’zg’olonga Denov bekligidagi bir necha qishloq aholisi qo’shilgan. Qo’zg’olon kuchayib borgach, Denov begi Abdurahmon unga qarshi o’zining qurollangan guruhini yuboradi. Qo’zg’olonchilar va bek navkarlari o’rtasida bo’lib o’tgan jangda bek navkarlari mag’lubiyatga uchraydi. Qo’zg’olonchilar Ernazar Polvon boshchiligida Denov qal’asini egallashadi va bir yarim oy davomida uni o’z qo’llarida ushlab turadilar. Bu voqeadan xabar topgan Buxoro amiri o’zining ko’p sonli qurollangan navkarlarini Denovga yuboradi. Ular qal’ani qamal qilib, qo’zg’olonchilarni mag’lubiyatga uchratadilar. Natijada,

qo'zg'olon ishtirokchilaridan 48 kishi qo'lga olinadi va Darband darasida dorga osiladi [1] Bu qiyinchiliklardan charchagan juda ko'plab aholi o'zlarining yashab turgan joylarini tashlab, boshqa hududlarga ketishga majbur bo'lganlar. Misol tariqasida, Turkiston general-gubernatorligi siyosiy agentligi axborotiga ko'ra, Buxoro bekliklarida unumdor yer va suv bo'lishiga qaramay, Hisor, Denov, Ko'lob, Baljuvon bekliklaridagi aholi qishloqlarni tashlab, 1902, 1903 va 1904-yillarda Afg'onistonga ko'chib ketganligi qayd etiladi [4].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bu davrda Surxon vohasi bekliklaridagi soliq siyosati ancha og'ir va noadolatli

bo'lganini ko'rishimiz mumkin. Buning asosiy sabablari sifatida: amirlik tomonidan soliqlarning turlari va miqdorining keskin oshirilishi; eski soliqlarning yangidan ko'ra ko'proq miqdorda undirilishi; mahalliy beklar va soliq yig'uvchi ma'murlar tomonidan belgilanganidan ortiqcha miqdorda soliq yig'ilishi; aholidan tasdiqlanmagan, qo'shimcha yig'im va to'lovlar undirilishi kabilarni ko'rsatish mumkin.

Ushbu holatlar natijasida oddiy xalqning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti og'irlashgan, amirlik va bekliklarga bo'lgan ishonch susaygan, ko'plab norozilik harakatlari, ko'chishlar va qo'zg'olonlar yuzaga kelgan.

ADABIYOTLAR

1. Ochildiye F. Surxon vohasi bekliklarida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar. Toshkent, 2008. – 168 b.
2. Niyazmetov I.M., G'iyasov S.A., Fayziyev F.A., Dushanov R.R. Soliq nazariyasi va tarixi. Toshkent, 2022. – 340 b.
3. Qobilov K. E. Mang'itlar davri savdo aloqlarida Surxon vohasining tutgan o'rni. Toshkent, 2025. – 148 b.
4. Qobulov E. Surxon vohasi xo'jaligi. Toshkent, 2012. – 408 b.
5. Қобулов Э. Бухоро амирлигида солиқ сиёсати. / Сурхондарё: Илм ва тафаккур. – 2022. № 3.
6. Eshov B. J., Odilov A. A.. O'zbekiston tarixi. 1-jild. Toshkent, 2014. – 628 b.
7. Tadjiyeva Y. D. Surxondaryo tarixi. Toshkent, 2022. – 246 b.